

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 60
(18647)

2015 чылдың
июнь 4
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ-БИЛЕ

«Тываның Баштыңы-биле селфи (кады-чурукка тырттыжыры)» деп интернет-өрейге аныяк өг-бүлө тилекчи болган. Уруглар камгалалының хүнүнде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол

мөөрейниң тилекчилеринге байыр чедиргеш, Наталья Салчак биле Альфред Түлүштүң аныяк өг-бүлезинге аас-кежикти база кадыкшылды күзээш, оларның бичии оглу Субудайга белекти сөңнзэн. Оларга

эң-не уттундурбас, төгүлүг белек Тываның Баштыңы-биле чурукка тырттырганы болган. (Чурукта аныяктар огул база дуңмалары-биле).

В.ШАЙФУЛИННИҢ тырттырган чуруу.

МОСКВАДА СУРГУУЛДАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Май 30-де Москваның дээди өөрөдиге черлериниң студентилери-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ужурашкан. Ужуражылга үезинде аныяктарны ол ажит-чажыт чок чугааже чалааш, чоокта чаа РФ-тиң Чазааның хүлээп алганы Тываның социал-экономика хөгжүлдээниң планының хөйгө билдинмес чамдык черлериниң чажыттарын болгаш республиканың хөгжүлдээниге оон ужурашканы дугайында чугаалап берген.

Тываның Баштыңы ужуражылганың киржикчилериниң айтырыгларына харыылаан: чижээлээрге, кызыл дипломнуг студентилерге чиигелделер, тыва хөөмейжилерге деткимче организациязын тургузары, тыва хүрешти спорттун национал хевирлериниң даңзызынче кириери болгаш өске-даа. Шолбан Кара-оол чамдык эпчок, чидиг болгаш күзөңчиг эвес хевирниң айтырыгларын-даа ойбаан. Ындыг айтырыглар ажил-биле хандырылга, кызыл дипломнуг студентилерге Тыва эрге-чагырганың ажык чоруунга хамаарыштыр тургустунуп турган. Ол дугайында чугаалажып тура, Тываның Баштыңы ажилга хүлээп алырда, дарга-бошкалар-биле төрөл-дөргүл тырттыжар хоойлуга удур чорукту болдурбазын шийтпирли-биле айткан, Тывага хамаарыштыр ол ховар эвес болуушкуннар-дыр. Чүнүң-даа мурнунда, эртеми болгаш мергежилин ыяк билирин өөренип көөр ужурулуг.

Студентилер чаа төлөвилелдерге хамаарыштыр саналдарын кириерге, Шолбан Кара-оол оларны өөренип көөрүн, бир эвес кезек бүрүзүн долзуу-биле айткан тодаргай план бар болза, дузалаарын аазаан. Амыдыралдың берге байдалдарына таварышкаш, дуза дилээш, деткимче алган кижилерде өөрүп четтиришкенин сөстөрүн база ол дыңнаан.

Чаңчыкканы эзугаар Шолбан Кара-оол мындыг ужуражылгаларны амыдыралды чугаа-биле төндүрер чаңы-биле дооскан: «Кижилер бүрүзүнүн амыдыралының сорулгазы иштиги сагыш-сеткил хүрээзин тудуп алыры болур. Ол дээрге кижиниң бодунуң хууда көргөн, билген, шыдашкан, кезинге хөй катап шенеп эрткен иштиги нормаларының болгаш хоойлуларының чыындызы-дыр. Бистиң өгбелеривиске амыдырап-чурттаарына дузалап чораан чүдүлгези ындыг деп билип чоруур мен. Ол чүдүлгө бөгүн-даа бодунуң өззэн салбаан».

Ужуражылгага сенаторлар Оксана Белоконова, Мерген Ооржак база Тываның экономика сайыды Елена Каратаева олар киришкен.

ТИНЛЕЙ БАШКЫ КЭЭП ЧОРААН

Понедельникте аппарат хуралын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол буддий философияның доктору Геше Дампа Тинлей башкының база апа Тывада аалдап келгенин өөрүп чыгаткан. Башкының чырыдышкын аныкшынныг лекциялары болгаш режиссер чанчыл апарган болгаш чүдүкчүлөр ону дыңнап кээп турар. Бистиң республиканың районнарын эр-кезээни дээш сеткилим ханызындан үп четтирип тур мен. Ындыг дилегни а ийи чыл бурунгаар кириген мен, димни ол деткээ. Геше Дампа Тинлей элегей деңгелиниң Башкызы-дыр деп аар мен. Россияның регионнарына ыг шажынны катап тургузарына бол-сайзырадырына үнелеп четтинмес хуузуз ол кириген. Тывага оон бо ада моорлап келгени Будда Шакья-и бурганның айында болганы онза үнчүг-дүр» — деп, Шолбан Кара-оол аалаан.

Геше Дампа Тинлей башкы май 25-июнь 1-ге чедир Тывага турар үезинде ыг шажынның хүрээ-хиит черлерин

актап-арыглап, дагыыр езулалдарны кылып, Улусчу чогаадылга бажыңга сыңышпас кылдыр чыылган чонга элзэн хөй лекцияларны номчаан. Оон киржилгези-биле философчу диспуттар эрткен. Хүндүктелдиг Геше Дампа Тинлей Уруглар камгалалының хүнүнде тураскааткан республика чергелиг бичии оолдар хүрежиниң ажыдышкынына база киришкен. Оон аңгыда ол Сүт-Хөл кожуунга тудар субурганга Ак Тарийгиниң йөрээлин салып, оон турар черин дагаан.

Июнь 2-де Геше Дампа Тинлей Тывадан чорупкан болгаш алды ай эртерге, ээл кээрин аазаан.

ЫДЫК БАЙ-ТАЙГАНЫ ДАГААН

Москвадан чедип келгеш, Тываның Баштыңы ыраккы Бай-Тайга кожуунче сургакчылаан. Регионнуң удуртукчузу, чүнүң-даа мурнунда, Бай-Тайганың чуртакчылыг суур, сумуларының өртке удур айыыл чок чоруун хынаан, чүгө дизе тайга девискээринге өрттер бо-ла таваржып турган. Кожуунуң активи-биле ажилчын хуралды эрттирип, ыдыктыг Бай-Тайганы дагыыр езулалга киришкен. Бай-Тайганы

дагыыры дээрге-ле, сүлдө болгаш хей-аътты көдүрери-дир. Ынчангаш Бай-Тайганың шыпшык бажыңга ак кадактарны баглап, чоок кижилериниң аттарын бижээн хей-аът туктарын чон киискидип, ак чеминиң дээжизин өргүп турар.

«Бай-Тайганы ыдыктап дагыыры дээрге-ле, бүгү Тываны ыдыктап дагаанынга дең» — деп, ыдык езулалга кирип тура, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Оон аңгыда улуг кожууннарның бирээзиниң эр хиндиктиг чону-биле ужуражып, чугаалажып, оларның санал-оналын дыңнап, өөрүшкүмүңгаларын үлежириниң бир аргазы дээрзин айткан.

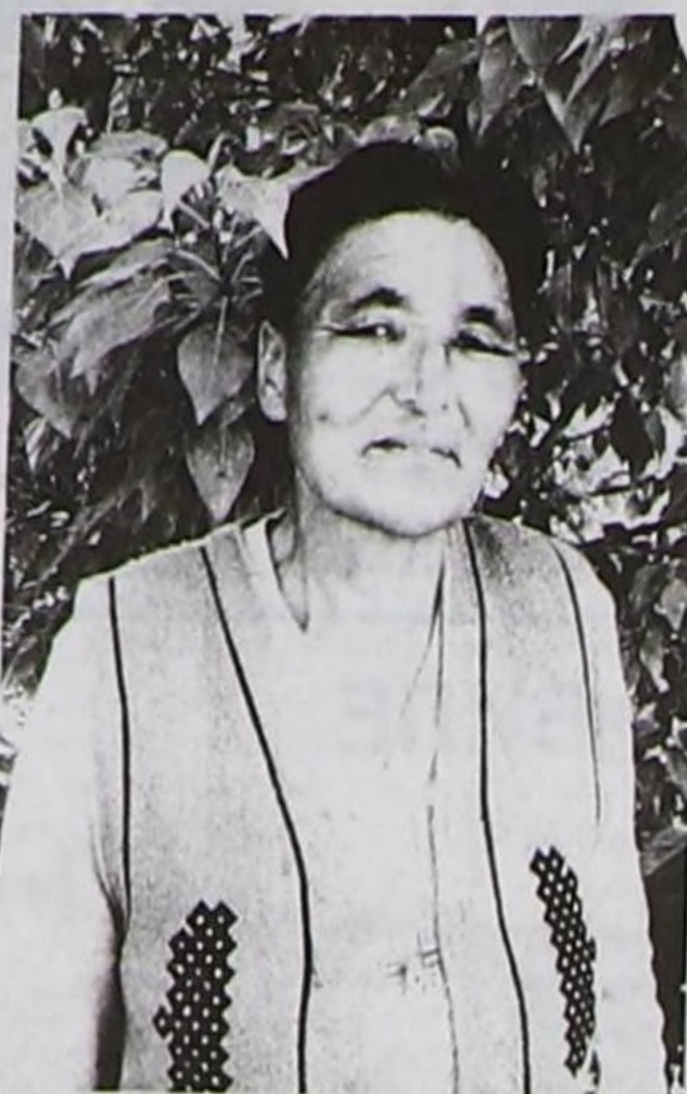
Тоолчургу чугаалардан алырга, Бай-Тайганың бажында Тываның ээзи Сангба Норулха бурган чурттап турар. Аганак куш болуп алгаш, ол бодунуң девискээрлерин эргий ужул, бүгүдени көрүп, билип орат. Төвүт дылдан очулдурарга, Сангба дээрге — арыг, а Норулха дээрге эртинелер бурганы дээни ол. Ыдык Бай-Тайга ол бурганның оран-делегейи-дир.

V болгаш VIII Богда-Кегээннер Моолдан кээп, Бай-Тайганы дагып чорааннар. Богда-Кегээн дээрге төвүт дылда «улуг лама» дээн. Сарыг шажын эргедүжүлгезинде ол үшкү черни ээлеп турар.

АККЫР, ЧАРАШ АНГОРЛАРЛЫГ

Бай-Тайга шаг-төөгүден бээр малчыннар чурту чораан, ам-даа ол алдаржып-сурагжаан адын сыкпаан. Ында кандыг үнүштү, катты, аң-меңни, кушту, балыкты чок дээр. Ооң делгем девискээри аржаан сугларлыг, кадар оъттуг одарларлыг. Кижиниң тодуг-догаа амыдырап-чурттаарына чаяаттыган, ылаңгыя мал азырап өстүреринге онза таарымчалыг оран.

Светлана Донгаковна биле Василий Иргитович Даржаалар 1983 чылдан эгелеп «Бай-Тал» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң сарлыын кадарганындан бээр 20 чыл чеде берген. Малчыннар 2000 чылдан эгелеп бүдүрүлгениң ангор өшкүлерин кадарып эгелээн. Бо хүнде олар Эзир-Уязы деп черде чазаглап турар. Даржайлар мал-маганын хүр-менди кыш ажырган. Олар 75 анайны онча-менди камгалап алган, апрель айда ангор өшкүлерин кыргааш, планын 100 хуу күүсеткеннер. Ангор дүгүнүң үнези улуг болгаш эвээш эвес орулганы алган. Мал оолдаашкыны, дүк кыргыыр дүшкүүрлүг үелерде уруглары дузалажыры-биле аалынга чедип келир. Малчын өг-бүлө кады чурттаанындан бээр 32 чыл чеде берген. 1983 чылда комсомолчу (арага-дары чок, баян үделгези-биле ыры-шоорлуг, танцы-самыг) кудазын сумунуң клувунга эрттирген. Олар — 5 ажы-төлдүг, 5 уйунуң ынак кырган-авазы, кырган-ачазы. Ортун огу Аяк-Хээ — малчыннарның солуттунмас, бүзүрелдиг дузалакчызы. Бо күзүн Аяк-Хээге мал-маганын хүлээди бээринге Светлана Донгаковна белеткенип турар. Ол бичизинден тура ажил-агыйжы, мал

Малчын Светлана ДАРЖАА.

ажылынга ижиккен болгаш ада-иезиниң мал-маганының санын өстүрер сорулганы мурнунга салып алганынга ада-иези аажок өөрүп орарлар.

«Бай-Тал» КУБ-туң салым-чаяанныг, кызымаккай директору Кызыл-Кат Николаевна Кочал-оол малчыннарга чурттаар оран-саваны тудуп, бүдүрген аш-чегин машина-балгады-биле ап, нарын айтырыгларын шиитпирлеп турарын Светлана Даржаа чугаалады. Ийи-чаңгыс таварылгаларда ааржы, быштак, саржаг, курут, ка-

дык, хымысты бүдүрүлгеге аъттыг боттары чедирип-даа турарлар.

«Кончуг берге 1990 чылдарда «Бай-Тал» бүдүрүлгени Чурунай Хирес-оолович Хертек директорлап, билдиги удуртуп чораан. Ол үеде бис 100 сарлыктан 95 бызааны камгалап алганымыс дээш, 1 шоодай далган, бызаалыг сарлык, янзы-бүрү белектерни тыпсып, деткип турганын ам-даа сактыр-дыр мен. Амгы үеде аныяк малчыннарны күрүнеден көскү, шыраак деткип турарына өөрүвес аржак. Ынчангаш кожуун, сумуларда аныяк малчыннар шудургу, бурунгаар чүткүлдүг, быжыг тура-соруктуг ажилдаар болза, бай-шыдалдыг болуру мыа бо» — деп, малчын эне чугаалады.

Мал-маган кидин түлүк төрүп турар үеде малчыннар кажадан үнмес, дүне-даа, хүндүс-даа ында турар, чем безин чииринге шак-үе чедишпес. Оътка кире берген анай, хураганнарга сигенни баглааш, аскылап каар. Сугну ижиртир, суланы чиртир, чылгаар дусту бээр дээш, ажил черле төнмөс. Ынчан анай-хураган дүрген доругуучал болгаш семиринчел болур. «Өшкү төрүп эгелей берген үеде өшкүлерниң эмиин тудуп, үргүлчү хайгаарап тургаш, өдөкке, кажаага төрүдүп алыры чугула. Чаш анайны баштайгы хонуктарда эмин эрттир тоттур эмзир-бейн, чоорту өйлеп эмзирип алырга эки. Чаш анайларны черле доңуруп болбас. Улгадып, доруга берген анайларны чылыг хүннерде чадагай кажаже, оътка кире бергеннерни даг эдзэнге хаяларлыг черлерге үндүрүп, кадарып хайгаараар. Малдың чаш төлүн онча-менди дорукту-

руп алыры өшкүнүң эдержилгезин чогуу эзинде шын организастаарындан, чак күскү семиртилгезинден, черле ыңч малдың одарын, суггадын, ажаалдаз бүдүн чыл дургузунда шын чорударынд улуу-биле хамааржыр» — деп, малч тайылбырлады.

Даржааларның өг-бүлөзи — «Шы солунуң шаандан тура үзүктөл чок чадыкчылары. Солунуң чаа үндүрүлгелер четтикпейн манаар. Өгүнүң херээжен ээ чеже-даа чымыштыг ажил-иштиг болкежээ хүн батареязының азы движок ачызында сайгылгаанын кыпсып алганомчуттунарынга кончуг ынак. Бо чаа чаңчылындан аңгыда, амданның аччем кылырынга, алгы-кешти эттээш, чоктар, тоннарны уругларынга даар чаңчыккан.

Делегей чергелиг «Эң тергийн» рааннар болгаш ачы-дуза чедирилге — ГЕММА» мөөрейиниң 2014 чылдың түңнелдери-биле Тывадан 10 бүдүрүшылгараан. Оларның аразында «Бай-Тал» бүдүрүлгези база кирген. Республика ангор өшкүлерниң баш санын өстүрерин бо малчыннар улуг үлүг-хуузу киир турарлар. Ынчангаш олар аккыр, чарангорларны ам-даа хөйү-биле чонун өстүрүп бээр дээш холу туттунур, турсоруктуг ажилдап чоруурлар. Алызында ажил-ишчи, бодунга даандырган херээс сагыш-сеткилинден бердинген, могаа шылаарын билбес кижилер ыңдыг болу Оларга чедишкinnerни, каң кадыкшыды күзеп каалыңар.

Шончалай ХОВАЛЬ

Авторнуң тырттырган чуруу.

ПЕНСИЯ АКШАЗЫНДАН КУРУГЛАЙ БЕРГЕШ...

Дарга-бошка чергелиг, шыдал-быралыг аныяк кижилерге бистиң бора-бүдүн амыдыралыыстың эскертинмес бир талазы бар. Ол дээрге, улуг назылыг улустуң пенсия алыр хүнү. Оларга ол бир-ле байырлал, улуг өөрүшкү, оозун артында-ла «пенсопраздник» деп адаарлар. Шынап-ла, ай санында каш пенсия үнерин манап, аңаа чедир канчап-чооп аргастанып алырын-на бодап чоруур, назы-хары дөгүп бар чыдар кижилерниң сагыш-сеткилин чылыдып, чырыдып келир чүвези-ле ол. Ону чүгле ээлери эвес, оон акша чаштап келиринге ынанып чоруур ажы-төлдөр, сайгарлыкчы садыгжылар, өре чегдирген кижилер база аажок манаарлар. Каш пенсиязын алгаш, четтикпейн чээп алган өрезинге чартык кезин берипкеш, оон куруглап эгелээш база-ла чегдинер ужурга таваржыр чоруктар кайы хөй. Мындыг байдал үнүп алыры берге, муңгаш долгандырыг-даа сагындырар. Ол пенсия дээш алгыш-маргыш, хомудаан, хорадаан сеткилдер бо-ла туруп кээр. Ону бистиң редакция база көрүп эрти.

Апрель айда «Шын» солунга почта дамчыштыр чагаа хавынга Ак-Довурак хоорайдан хомудал чедип келген. Ө.Монгуш чагаазының адын «Кээргенчиг пенсионерлер» деп каан. Автор ында Постоянный суурнуң почта даргазы Тамара Монгуш пенсия үлөп оргаш, пенсионерлерниң коммерсант кижилерге өрезин оларның пенсиязындан тыртып берип олурар деп хомудал бижээн. Чөрүлдээниң кыска утказы мындыг: Ол почтага дуңмазы Зинаида Хомушку-биле кады чорааш, ооң оочуру чедип кээрге,

Тамара Монгуш: «Коммерсант кижиде өрелиг-дир силер, ону силерден тыртар мен» — деп баарга, чагааның автору: «Бо канчап бардынар, ол кижиниң пенсиязын хевээр бериңер. Пенсионерлерден өре тыртар кандыг-даа эргеңер чок» — дээш, маргыжып турганын тодаргай бижээн.

Улаштыр ооң чагаазындан одуруглар: «Постоянный почтазындан пенсия ап турар пенсионерлер кээргенчиг-дир. Почта ажилдакчыларының «дузазы-биле» пенсиязын өреже берипкеш, куруг-даа чана бээрлер. Ол почтада оочуру манаан пенсионерге олуруптар сандай безин тывылбас. Сандайлар бар, ында чүгле пенсионерлерден өре негээр дээн улус шагда-ла долдур олурупкан боор. Олар — почта даргазы Т. Монгуштуң хүндүлээр кижилери».

Ук чагааны парлалгага белеткээр деп шиитпирлээш, Пенсия фондузунуң салбыры-биле база харылзажып чугаалашкан мен. Бодум мурнунда аңаа парлалга албанынга ажилдап тургаш, бир кожуунуң почта ажилдакчыларына хомудал турганын база билер кижин мен. Ынчангаш Постоянный суурга ыңдыг факт турганынга бүзүрелкен мен. Өске талазында, редакцияның парлап бээринге идегеп, бодунуң адын салгаш, хомудаан сеткилин илердип, шүгүмчүлөл кылган авторууска чүге бүзүрөвес ужурлуг бис? Хомудалдыг чагаа шак ынчалдыр чырыкче үне берген.

Солунга материал парлаттына берген соонда, почта даргазы Тамара Монгуш кол редакторже телефоннап, ол нүгүл-дүр деп чагаа база чоруткан. Агартышкын үнмес боорга, редакцияга боду чедип келген. Ооң-биле чугаалажып олургаш, Ак-Довуракта

сайгарлыкчылар улуска 40 хууга чегдиришкын кылып турарын биллип алдым. Чудувусту чажыргаш канчаар, арагалап хөглээринге акша харамнанмайн, чегдине-чегдине арага, ону шээлдээр чем садып каапкаш, элээртей берген соонда миннип келгилээр, ооң кадында алган каш пенсиязын какталдыр өре дуглап кааптар. Көргөзүңер даан, ийи муңну чээп алырга, 40 хуузу-биле катый 2800 рубльди төлээр, 5 муңну чеггеш, 7 муңну эгидер. Шынап-ла, хомудал чагаада бижээни ышкаш, пенсиязын өреже берипкеш, куруг-даа чана бергилээр. Кым мында буруулугул? Чүге улуг хуу-биле акша чээп чоруур бис?

Тамара Шолдай-ооловнаның ол болган маргышка хамаарыштыр тайылбыры бир өске. Пенсионерниң паспорту бодунда безин чок, ону өске кижитудуп алган келген. Пенсия үлөп олургаш, паспортун өске улуска берип чорууру дээш чемелел кылырга, пенсионер угбазы аажок хорадаан: «Сээң херээң эвес-тир, акшаны кайнаар чарыырын бодум билер мен!» — дээш, оонна сөстен сөс улашкан. Түңнели: редакцияже хомудал чагаа. Ам оон одуругларны номчулуңар: «Кижин бодунуң пенсиязының акшазын кайнаар, канчаар чарыгдарын черле боду билер ужурлуг чүве ыйнаан. Почта даргазы Т. Монгуштуң пенсионерлер акшазының бажын билер олурган херээ чүү боор».

Ийе шын, акшазының бажын кижин боду билер, ыңдыг-даа болза, каш пенсияны канчаар угааның чарыырының талазы-биле боданганы дээр боор. Чазын чаа Тываның чонунуң банкыларга өреленип, хөөленип чоруурун, болур-болбас черге улуг хуулуг чээли алырынга туралыыыстың

дугайында материал бижээн мен. А пенсия акшазын чегжири — база ол-ла угланышкынның биче хемчээлдиг талазы. «Алыр-да амыр, бээрде берге» деп чечен-мерген домакты черле херекке албас-тыр бис.

Чаргы сайгарары дег аңчыг, бужурганчыг чүве чок. Айытылган саннары, фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харысалгалыг дээрзин номер санында солунуң сөөлгү арнында редакция сагындырып турар. Солунче хомудал бижээн автор харысалга дугайын билер ужурлуг, ужур билбес, тенек, чаш уруг эвес-тир. Журналистерниң чүве-ле бүрүзүн истеп халчып турар харыы-даа, үези-даа чок, истекчилер база эвес-тир бис. Ынчангаш солунче меге, нүгүл бижээн болза, автор Ө.Монгуш боду харыылазын, ол ооң арын-нүүрүңе артар ыйнаан. А почта

даргазы Т.Ш.Монгуш аңаа эми эрттир хомудавазын, чон арынга кандыг-даа кижилер чоруур, амыдыралга кижин эки-бачүге-даа таваржып болур — кандыг-даа шылгалданы төлөптү эртип алган кижиниң тура-сорубыжыгар. Кижин боду эки болзооң ат-алдарын кым-даа баксуп шыдавас, хирге бораарың чүткүүрге-даа, арын-нүүрү артып калыр.

Моон соңгаар солунче чарга чаалы бижирде, кижин бүрүзүн харыысалга дугайын кажан-да утпазын база катап сагындырайн. Алгыш-маргыштан чайлааравыста бот-боттарыысты хүндүлөжип чурттаалыңар, өрөшире кылыр мурнунда так боданып, каш пенсияыысты базашын чарыгдап өөренилиңер. Ооң ужун туруп келген бо чарга маргы ышкаш эпчок чүүлдерин болдурбаалыңар.

P.S. Ол-ла Ак-Довуракта май айда база чагаа келген: «Шын» солунуң чартык ай хиреде чаңгыс-даа көрүп көрбедивис. Солун чүге келбестей бергенил? Кызыл азы Ак-Довурак хоорайның почта ажилдакчыларының багай ажилы бе? Шынын тыпкаш, буруулугларның хемчээл ап көрүңер» деп ында бижээн. Тамара Шолдай-ооловна маңаа хамаарыштыр мындыг тайылбырны берди: «Ак-Довуракта 4-5 каът бажыңнар хөй, бир подъездиде-ле 15 квартира бар, а почта хааржактыг чаңгыс-даа кижин чок. Беш дугаар каътта чагыдылгалыг кижин болза, почтаыон солунуң аңаа чедирер. Бир эвес эжиин ажитпас, ээн болза, эжиинде «Солунуңарны почтадан ап алыңар» деп дыңнадыг кыстырып каар. Ында бир кырган бар, солун үнмес хүнде келгеш, «солунуң эккелер» деп негээр. Солун вторник, четверг, суббота хүннеринде үш каттап үнер деп тайылбырлаарга-даа, хоржон чагааны та ол бижээн. Почта хааржактары чок болганда, солун чедирери почтачыларга берге. Ынчангаш ону кылдырттып алырын күзээр-дир мен».

Почта хааржактары — Кызыл хоорайда безин белен эвес айтырыгларның бирээзи. Солун чагыдылганын бир шаптык мында. Бо тус чер чагыргаларының, ооң чуртталга-коммунал ажил-агыйларының харыылаар айтырыгы. Почта хааржактарын таптыкылыры ышкаш үрмөк айтырыгы безин орта шиитпирлеп шыдавас, та канчап барган удуртукчулар ында ажилдап орап чүве.

Надежда ЭРГЕЛ.

АҢЧЫ, МАЛЧЫН АДА

Кара-Хөлдүн Делег-Хол бажындан аксынга кирип — кезек хертек, соян, күжүгеттерниң биче чурту. Мээң кырган-ачам Бопанаш Тенек-Кара оглу Хертек аңаа аңчы, малчын, хөй ажы-төлдүг Тенек-Кара Хертектиң өг-бүлөзине 1882 чылда төрүттүнгөн. Өг-бүлениң оолдар, уругларын төрөөн чериниң агаар-бойдузу кыдыра-даа көрбөөн. Олар мөге, шыырак, ажил-агыйжы кылдыр өскөннөр.

Аңчы, малчын араттың ажил-ижинге херек чүүлдер-ле эңдерик: мал-маганга сизген-ширбиил, чылгаар дус, өг-бүлөгө арбай, чиңге-тараа, шай, пөс-таавы, идик-хеп. Бо-ла бүгүнү тыварда ырак чоруур, узун оруктар эртер, тайга-таңдылар ажар, хемнер кежер, күш үндүрер. Ачазы кырган-ачамны аңнаарда, ажил-агый кылырда ыялап-ла эдертип алып. Турза — узун, тутса — мөге боорга ыңдыг ийикпе, оолдарындан ону ылгай көөр турган дээр. Чорукка мунар, коштар

бодап, ажык ховуларлыг хемнер уннарынга тараа тарып, мал өстүрерин шиитпирлей берген. Ынчангаш олар ада-иезинге бодаалын чугаалаан: "Хемчик уну кирип, аңаа чурттаар бодап алдывыс". Олар аныяк өг-бүлениң күзелин деткип, чаа чер-чуртка чурттаарын йөрээп, 1910 чылда уругларын Көп-Сөөккө көжүрүп эки-келген. Чазаа, күзүз Терек-Оруунун Ханы-Чоога, Чаш-Терек, Чайлаглары ыдыктыг Бай-Тайганың баарында Оргу-Дытчык, Чайлаг-Кара-Суг кылдыр шилип алган.

Кырган-ачам мөге чораан. Ол — Көп-Сөөк хүрээзиниң камбы-ламазының мөгези. Чадаананың Үс-түү, Алдыы, кожууннар хүрээлериниң байырлалдарына шыырак хүрежип чораан. Ол дугайын күш-ажылдың хоочуну, Тываның Улустуң артизи Александр Халарбааевичиниң ачазы Халарбаа Салчак, чаңгыс

Кырган-ачам Бопанаш Хертек Тенек-Кара оглу 1882 чылда төрүттүнгөн.

1929-1930 чылдарда алышкылар латин, орус алфавит-биле тыва бижикти чайлаг бөлгүмнеринге, кызыл-булуңнарга өөренип турган. Номчуп, бижип турар апарган алышкылар бот-өөредилге-биле садыг мергежилин база шигээдип алган. Амыдырал чаңгыс черге турар звес, уруглары мергежилениң аайы-биле ажилдыг, өглүг-баштыг болуп, төрөөн өдөөндөн үнүп, Тываның аңгы-аңгы булуңнарынче тарап эгелзэн. Ада-иезиниң оолдарын ажил-ишке канчаар өөредип кижизиткенин оларның ажил-ижи, мөзү-шынары көргүзүп турар.

Адыг — садыгжы. 1930 чылдарда Таңды кожуунун Элгес күрээномунга садыгжылап ажилдап турган. Сөөлзүредир Кызылдың театр училищезин дооскан. 1941-1945 чылдарда театр фронтуга белек чыылдазынга идепкейлиг киржип, улуг дузаны коллектив кириген. **Мижит-Доржу** Көп-Сөөк хүрээзи өрттенгиче чедир хууракка өөрөнгөн. Тываның күрүне камгалалына 1944 чылга чедир ажилдаан. ТАР ордени-биле 1944 чылдың сентябрь 26-да шаңнаткан. 1945 чылда Тес-Хем кожуунун чаа тургустунган милициязының баштайгы на-

чальниги. 1941-1945 чылдарда фронтуга белек чыылдазынга организаакчы ажил-чорудулгазы дээш "Шылгараңгай күш-ажылы дээш" деп медаль-биле, дайын соонда, шаңнаткан. Совпартшколаны дооскаш, партия ажылынга ажилдап чораан.

Артаа — садыгжы. Үжен, дөртөн чылдарда дерги садыы чорудуп, чондан аң ээди, алгы-кеш, чыжыргана, доңурган торлаа, улар, аганак ээдин чыып, фронтуге белекке чорудары-биле дужаап турган. 1950-1960 чылдарда төрөөн колхозунга, совхозунга хову ажилдарына учетчик бооп, шаңнал-макталдыг ажилдап, чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелин чаалап алган. Мөге.

Биче-оол — 15 харлыында-ла Көп-Сөөк сумузунун Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң секретары. 1941-1945 чылдарда "Бүгү чүвени — фронтуга" деп кыйгырыгга хары кылдыр тылга эрес-шудургу ажылы дээш "Наше дело правое — мы победим!" деп сталинчи медаль-биле шаңнаткан. Комсомол, партия, совет, профэвилел органныңа хөй чылдарда ак сеткилдиг, үре-түннелдиг ажылы дээш 1970 чылда "Ленинниң юбилейлиг медалы", 1975 чылда "Хүндүткелдин демдээ" ордени-биле Деспи дуңмазы-биле кады шаңнаткан. Мөге. Совпартшколаны 1949 чылда дооскан.

Деспи 1944 чылда Тываның араттың революстуг шеринге турда, Тыва ССРЭ-ге каттышкан. Хүлээлгезин улаштыр Сибириниң шериг округунун Иркутск облазынга фронтучу аш-чем-биле хандырар тускай кезекке эрттирген. Хемчээлдиг онаалдазын үргүлчү ажыр күүседип, хүлээлгезин үре-түннелдиг, үлегерлиг эрттиргени дээш "Наше дело правое — мы победим!" деп сталинчи медаль-биле 1945 чылда шаңнаткан. Улаштыр туттурган япон шериглерни Иркутскиниң лагеринге хайгаарап тургаш, 1947 чылда шеригден халашкан. 1950 чылда чаа тургустунган "Победа" колхозка бирги бухгалтер. Сүт-бараан фермазынга, хову бригадаларына учетчик. 1960-1970 чылдарда "Тээли" совхозтун хой кадарчызы. Мал ажылынга кириген ачы-хавыязы дээш "Хүндүлелдин демдээ" орден-биле акызы Биче-оол-биле кады шаңнаткан.

Таан-оол — башкы эртемниг, ат-сураглыг журналист. "Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы" аттың, Тыва Республиканың ордениниң, "Шылгараңгай күш-ажыл", "Тыва — Россия 100 чыл" медальдарының эдилекчизи. 1941-1945 чылдарда ада-иезинге дузалажып, фронтуга белек салыышынынга үлүүн кириген.

Өгбелерниң ажил-иши чоруун, алдарын, үлегерин амгы салгалдары уламчылап, Тываның аңгы-аңгы булуңнарында үре-түннелдиг ажилдап чоруурлар. Оларның аразында алдар-аттыг уруглары, уйнуктары-даа бар.

Далыт БИЧЕ-ООЛ.

Каа-Хем суур.

Шой дег,
каң дег
эрниң эреси

Тываның төлөпиги чаңгыс чер-чурттууусу Шойгу төрөөн чурт төрүттүнгөн хүнүндө аал келгеш, барган. Оон датазында хоорайның ку тура департаментизи ажилдакчылары Сергей Күжүгетовичиниң төрөдери чалап, ужуражыны эрттирген.

Ужуражылганың биче кезээнде режиссер Николасовтун «Күжүгеттер өг-бүлөзи» деп кино көргүскөн. «Дириг-чурт» Сергей Шойгунун бичи, эди болгаш аныяк назы база РФ-тиң Онза байдар сайыдынга ажилдапган үезин тодаргайы-бкөргүзүп каан. Күжүгеттер дугайында Сергей Шойгу эң чоок эжи база-ла Сибирден, амгы үеде Москва ажилдап турар Юрий Робьев үлегерлиг өг-бүлө деп онзалап демдеглээ кириген. Оон ыңай сайытуруглары Юлия биле Ксения база «дириг-чурт» киитурар. Азия төвүндө бир республикадан «ужуп» унутыва сайытты «дириг-чуртан» көөрге безин чоргаар чыг чорду.

Ужуражылганың ийиги кезээнде сайыттың ачазы кады төрөөн дуңмазы Кал оол Серзеевич, Чеди-Хөл жуунда чурттап орар 74 хар уугазы Борбак Григорьев Чадаанада угба, честе Светлана Күжүгетовна, Николай Васильевич Санаал дуңмазының дугайында сатышкынны чугаалааннар.

Дараазында үшкү кезээде Сергей Шойгунун харлаанынга тураскаады Тываның композиторларына аразынга ыры-шүлүк мерейинге тиилекчилер шаңнап мактаан. Композиторлар Сергей Шойгунун дугайында ыры-шүлүккө аялгаларны чаңгыс тыныш-бил чогаадып кааннар. Мөөрейни түңнелинде 1-ги черни хоочу композитор Кара-Кат Ооржак, 2-гизин Чойгана Комбу-Самдан, 3-кү чергени дипломантызы Амыр Хоюба болган. Бо композиторларны ыры-шоору көрүкчүлерниң сонугалын оттурган. Ылангы Амыр Сатовичини онзалап демдеглес аргажок, «Мадыр Шойгу» болгаш өскө даа шүлүк-ырын орус-тыва дылдарга боду күүсеткен кыдыындан эскерип ораарга езулуг-ла артист чорду.

Чогаалчы Чооду Кара Күске «Шой дег, каң дег эрниң эреси» деп Сергей Күжүгетовичиге тураскааткан шүлүүн номчуп таныштыргаш ийи чыл бурунгаар Самагалдайга Наадым байырлалына улуг даргага ужурашканын чоргаарал-биле чугаалады. Ол хүн болган ужуражылга «Найысылал» бөлүүнү аныяк ыраажыларының солун концерт көргүзүү-биле доозулган. Аниһа ТЮЛЮШ.

Тылга шудургу ажылы дээш шаңнаткан алышкылар студент чуржааттары-биле дайын соонда. Кызыл хоорай. Мурнунда Биче-оол Хертек, Мижит-Доржу Хертек, Салчак Биче-оол. Артында Адыг Хертек, Күжүгет Адыг, Буянды Хомушкы.

аъттарның дериг-херекселдерин шүмнээрин аңаа дагыр. Белеткел доостур. Адашкылар Өвүр ажил дустаар, садыг-саймаалаар дээнде Делег-Хол, Алаш хемнерниң уннарын куду бадыптарлар. Орук кадыр-берт, узун. Могап-шылай бергенде доктаап, үнүп-кирер аалдарлыг, таныштарлыг апарган. Алаштың бедик сыны Кызыл-Тайганың эдээнде Эзим-Адаа дээр турлагың хүр күжүгеттери оларның өңнүктери апарган. Алашты өрү, куду чорук чорааш, өңнүктери оол эрпес. Оларның бир уруу кырган-ачамның сеткилинге кончуг тааржыр: кыскажак дурт-сынныг, шевергин думчуктуг, эрес-шооаа, чугаакыр. Адашкылар дыңнаарга-ла: "Санай, Санай!" деп ада-иези кыйгырып, ынаар-мынаар айбылаар. Улуг чорумалдарга аяк-шынаан кудуп сунар. Кырган-ачам уругдан бүдүү карак салбас. Ачазы ону эскерип, огулунга уругну кудалап бээр деп шиитпирлеп алган. Өг-бүлө уругнуң холун айтырып, оон ада-иезинге ужа-төштүг, арага-хымыстыг, селиктиг четкеннер. Чорук-херек бүдүп, уругларның куда-доюн-даа дүжүргөн. Чаа өг-бүлө түр ада-иезиниң ажил-ижинге дузалажып, Делег-Холга чурттап турган. Тайга-таңдыда амыдырал иштик черден ушчок ылгалдыын кырган-ачам үргүлчү

чер-чурттуглары сактып чугаалаар. Өг-бүлө чаа черге 1912-1931 чылдарда алды оол, бир кыстыг болган: Адыг, Мижит-Доржу, Артаа, Биче-оол, Деспи, Течит, Таан-оол. 1929-1940 чылдарда алышкылар ада-иезиниң ажил-агыйына тараа тарыжып, мал-маганын кадаржып турган. Ойтулааштап ойнааннар Көп-Сөөктүн Улуг, Аныяк Ооруглар, Ажыг-Кара-Суг, Оорга ынааар аалдарның кыстары кыяңажап:

«Бопанаштың оолдары Борбак-борбак,

кара-кара,

Борбак-борбак

кара боорда

Боостаалары

дунук-дунук» —

дидип, аал чоогундан шапкылажып эртип турар болгай бис" деп, авам чугаалаар чораан.

Часкы чер суггарылгазы, аңдарылгазы, тараа чаштырылгазы акышкыларга хос бербейн турган. Улаштыр чайлаглаашкын. Күс. Тараа ажаалдазы. Аңаа камзырыштыр тараажылар: тайга-таңдыда төрөлдери, делег өңнүктери база кээр. Дүжүт эки болзун дээш тарааны чайладыр ажаары база бар.

Сибириниң шериг округунче үделгө. Кызыл хоорай. 1944 чыл. Оң талада Хертек Деспи. Солагай талада Адыг Саша, дуңмазы.

Чуруктарны Интернеттен алган.

УЛУГ-БЫЗАҢ ДЕП ХҮНДҮЛЕП АДААР

Фашист Германияны чылча шаварыга Совет чуртка дузаламчы чыырынга ол үеде көшкүн тыва чон улуг көдүрлүүшкүнүгү ажилдап турганын факт-барымдаалыг сан-түңнер херечилеп турар. Ол бүгүн көрүп, дыңнап, сайгарып олургаш, кижини чонунга, тыва чуртунга чоргаарланмас аргажок. Ынчан бичии-даа турган болзумза, авам-ачамның кирип турган үлүг-хуузуңуң ужу-кыдың көрүп, дыңнап-даа турган мен.

Авам аажок хей хой кежинден хол-хаптар быжып даарап турар чүве, кезек-кезек болгаш, даргалар-ла боор, улус келгеш, алгаш баар чораан. Хол-хаптарыңдан аңгыда, чөпкөп, саржаг-даа ап турар боор чорду. Ачам Чадаана хоорайга артельге чазаныкчылап ажилдап турган, ол үеде фронтуже хаактар чазаар шевир кижилерни сумулардан албан-биле чыып ап, ажилдадып турган дээр чүве. Фронтуже чоруткан муңмуң хаактарыңа чезезин ачам чазаан ыйнаан!

Мээң ада-ием чүгле хол-хаптары, хаак-биле үлүг-хуузуң фронтуга кириштирип турган эвес, мал-маганың база бүгү тыва араттар-биле бир дөмөй үзүп берип чорудуп турганнар. Фронтуже чорудар аяттар шилегизинге белекке бээр малдарын чедире бээр, аяттарың шуптузун шинчээр, эки болган, тускайлаан кажаже аяттарың сүрүп кирип турда, ачамның Кара-Бора дээр ады ээзинче көргөш, орангаш, киштеп турган дээр чүве. Ачам ону кырый бергеш безин дыка чугаалаар, сагыжыңда олчаан арткан хевирлиг. Айт мал ээзиниң алап-ла эжи дээр-ле шын дээр кижини. Өггө көшкүн чурттап чоруур үевиште ачам аажок эрте турар. Одун салып алгаш, дөгеленип хөөмөйлөп, каргыраалаарыңа ачам дыка ынак, мен ону дыңнаксаар мен, ол-ла аразыңда оожум:

«Дөө-ле турган Кара-Бора, Челип эртер Кара-Бора.

Дөө-ле келген кара булут, Чаап эртер кара булут» —

деп ырлай каапкаш, улаштыр каргыраалай бээр. Ам бодап чоруурумга, оожум, перүк эвес болган болза, хөөмөйлээр, каргыраалаар турган чадавас. Үстүнде бижиттинген чижектерде, бичии-даа болза, мээң ада-иемнің фронтуга кириштирген үлүү деп чоргаарланып чоруур мен.

Мээң ада-ием Севилбаа Чимитович, Часкал Даваевна Монгуштарның өг-бүлө тудуп, кончуг аныяанда чурттап эгелзэн чурту — Чаа-Хөлдүң Ак-Хем, ачамның өгбелериниң чурту ол дээр чүве, а мен билеп келиримге-ле, Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээринде Куу-Даг, Ооруг (амгы Кирбиш-Сарай) Адар-Төш, Бора-Хөл, Көгзэн-Булак ынчаар-ла кыштап, чазап, чайлап, күзеп көжүп чурттап чоруур ындыг бис. Ол үеде көшкүн араттарның кыштаа доктаамал чаңгыс азы ийи аал турар хевирлиг чүве. Чазалар, чайлаглар, күзеглерге кожа аалдар хей болур, ынчангаш кижини бичиизинде кыштагдан чазагже көжерин четтикпейн манаар,

кожа аалдар хейде бичии уруглар-даа хей, хөглүг боор. Чөөн кожуунуң Бора-Хөл, Ооруг (Кирбиш-Сарай) ынчаар чурттап чораан бөлүк араттарның аразында кандыг-даа фамилиялар бар: Монгуштар, Ондарлар, Ховалыглар, Иргиттер, Саттар, Донгактар дээр, кымнарны чок дээр. Ол чоннуң аразында эп-найыралдыын, ам сактып олурарымга, шупту алышкылар, уг-башкылар, кады төрзөннер-биле дөмөй турган-дыр. Улуг улусту бичии уруглар чүгле акый, угбай азы кырган-авай, кырган-ачай, даай азы күүй деп чугаалажыр турган бис. Улуг назылыг кижини өггө кирип келген болза, бодуну оожум-топтут алдынар сен, келген кижиниң мурну-биле эртип болбас. Ада-иелер, база боттарың ээлчээрде, ажы-төлүңгө кичээрлиг улуг.

Мээң ада-ием бистерни, ажы-төлүн, хөректөп, атынып, кончуп-даа турбас чүве. Шору өзүп келгенимде, хей-ле үлегер сөстөр дузазы-биле кижини чагып, угаадыглар дамчыштыр сагындырып кижизидер чораан. Шак ындыг билиндирип кижиге дыка дээрлиг болур чүве. Чижээ: «Эртежи кижини эзерлиг атка таваржыр чор» дээр, уйгужу болбас, эртежи, кежээ болуңар деп чагып чорааны ол. Ам бодап оорарымга, авам, ачамның амыдыралында ажы-төлүңгө, аныяк кижилерге үлегер-чижек болур чүүлдер-ле хей турган улус. Кайызы-даа ак сеткилдиг, шудургу, кызымак, чүнү-даа кылырда, демнежи кылыр, сүмележир, боттары аразында эп-найыралдыг, кончуг чончу улус. Бистиң кыштаа-выс Кирбиш-Сарай (Ооруг) чоогунда Куу-Даг ужунга турган. Кыжын соок үеде бистиң өөвүс колдуунда черле хонача чок хонмас, дүн-хүн-даа чок чорук чораан чорумалдар аалывыс черле ойбас. Амгы дыл-биле чугаалаар болза, «өртээр» турган. Барыын, чөөн кожууннар-биле аргыжар улуг оруктуң чогу, ынчангаш аалывыс дужунда орукту Адар-Төш-Аксы деп-даа чон чугаалажыр чүве. Авам, ачам кайызы-даа эрткен-дүшкөн чонун сеткилинден күлзеп алып, үдээр улус. Чамдыкта келген улус кажаларывысты долганып, эжини ажадып, кирген-даа турар боор чүве. Үлегерлиг кажалар джиб турарын дыңнаар мен.

Ачам Чадаана артелиңге чазаныкчылап турган соонда, Хайыракан сумузуң даргалап турган деп-даа дыңнаан мен. Чон-биле эп-найыралдыг, аргасүмелиг-ле чораан хевирлиг. Бир бөлүк чурттап чораан Бора-Хөл араттарыңдан тургустунган МЧАЭ-нің (мал-чер ажылының эштежилгезиниң), ады «Бора-Хөл», даргазы ачам Севилбаа Чимитович Монгуш. 1940 чылдарның төңчүзүндө Тывага колхозташышкын (коллективизация) калбаа-биле сумуларга тургустунуп эгелзэнде, 1950 чылдың чазынында Чөөн-Хемчик кожуунуң «Бора-Хөл» МЧАЭ-зи «Искра» колхоз болган. Колхозтуң төвүн Ооругга деп турган. Колхозчулар шупту Ооругга беле хонган.

Колхозтуң төвүн Ооруг, Бора-Хөлге кылыр дээр, келир үениң хөгжүлдизинге таарымча чок.

Суг-чардан кызы, тудуг-суур кылыр ыяш-даштан ырак. Кожуундан дарга келгеш, колхозчуларны хуралдаткан. Ол хуралдың түннелинде «Искра» колхозтуң төвү Баян-Дугайда Кызыл-Хавакка турар дээр, даартадан эгелзеш хамык колхозчулар Кызыл-Хавакке көжүп эгелээр деп шийтирнелерни күлзеп алган.

1950 чылдың 6 айның та кашта чүве, баштайгы аалдар Кызыл-Хавакке көжүп эгелзэн. Аалдар шупту Кызыл-Хавакка көжүп келгенде, ажыл-агый бүгү талазы-биле хайнышкынныг-ла турган чүве, ниитиниң ажылынга улуг-биче чокка шупту киржи эгелзэн. Инек-хой чурт чанып маңажыр, Чаңгыс-Хадың ховузуңча углаан соонда, Бора-Хөл кайы сен дээр салчып кире бээр.

«Искра» колхозтуң тудугчулары Кызыл-Довурак эзиминге тудуг ыяжы белеткеп эгелзэн. Херээжен колхозчулар тергелиг аяттарга чудуктарны Кызыл-Хавакке сөөртүп турган, мен авам-биле база чудук дажып турдум. Бо хүнде ол бүгүн бодап олурарга, чоннуң чаа амыдыралче сундулуу-даа денди, кончуг улуг көдүрлүүшкүн-биле кижини бүрүзү идеккейлиг ажилдап турган. Көшкүн амыдыралдан сууржуң амыдыралче шилчиинге колхозчулар кончуг сонуургалдыг турган. Ындыг улуг көдүрлүүшкүн-биле ажилдап тургаш, «искражылар» 7 айның төңчүзүндө, контора-ла турган боор, улуг бажың таваан Кызыл-Хавакка салып эгелзэн чүве.

8 айның төңчүзүндө бистиң аалдарның өөренир ажы-төлдери школаже чорупкан бис. 10 ай эгезиниң бир суббота-зында аалымга, Кызыл-Хавакка, чедип келиримге, авам: «Ам база көжер-дир бис, Баян-Дугай баарында Үстүү-Доскаарже, уруум» диди.

Оон удатпаанда аалдарывыс Бажың-Алаак суурнуң чанында суг кежилдир турар Үстүү-Доскаарга көжүп келген, мен иштимде өөрүп турган мен, чүге дээр өөмдөн өөренир аргалыг апарган мен.

Ноябрь айда «Искра» колхоз биле «Арыг-Бажы» колхозту каттыштырган хурал болган. Каттышкан улуг колхозтуң ады «Искра» хевээр арткан. Колхозтуң даргазы кожуундан бадылаткан Алексей Базыроол, партия организациязының секретары Төгүс Ондар болган. Улуг колхозтуң төвү Бажың-Алаак, ол-ла хуралга колхозтуң баштаар чериниң кежигүннери, өске-даа удуртулга органны бадылаттырган. Ачам колхозтуң тудуг бригадири болган. Эртембилиг чок-даа болза, ол үеде улус күлзэнген ажылын ак сеткилдиг-биле күлзедип турган. Шак ынчаар-ла ачам хөөкүй чон-биле эгин-тудуш ажилдап чурттап чораан, «Искра» колхозтуң төвү Бажың-Алаак суурнуң үндезилекчизи, «Искра» колхозтуң баштайгы даргазы күлзүлгезин хүндүткелди-биле күлзеткен.

Чөөн-Хемчик кожуунга 50-60 чылдарда «Искра» колхоз чүгле кожуунга эвес, республикага бүгү талазы-биле мурнакчы ажил-агыйларның одуруунга турганынга сеткилимден ам-даа чоргаарланып чоруур мен.

Даа кожуунуң 250 чылының бүдүүзүндө Бажың-Алаак суурнуң үндезилекчилеринге хамааржыр авам, ачамга тураскаадып, бо чүүлү бижидим. Авам Часкал Даваевна, үжүк бижи билбес бөдүүн көшкүн арат ие, колхозтуң, суурнуң амыдыралыңа идеккейлиг киржи, хаван-дагаа азыраышаан, кылып билбес чүвези чок кылдыр чаа амыдыралга чаңчыгып, хлеб быжырып өөренип алгаш, хей чылдар иштинде Бажың-Алаак школазынга 62 харлаанынга чедир хлеб быжырып ажилдаан. Чонунга кончуг хүндүткелдиг кырган-ава, чон аразында оң ады — Пекарь. Ачам Севилбаа Чимитович күш-ажылга бердинген, кады-кожа чону дээр ажилдап чораанын чону билер, суурнуң хем кежилдир көвүрүүндө эгелзеш, суурда бүгү-ле тудугларга киржи, удуртуп чораан. Бодунуң үезинде Чөөн-Хемчик кожуунуң күлзүсүкчи комитетиниң даргазы чораан көскү күрүне ажилдакчызы Дөжүлдөй Бүрзүнеевич Ондар 2005 чылда үндүргөн «Амыдыралымдан сактышкыннар» деп номунда ол үеде ажил-агыйларның аңгы-аңгы адырларының дугайында бижээш, ачамның дугайында мынчаар бижи турар: «Бажың-Алаак, Чыраа-Бажыңа бүдүн суурларны тударын удуртуп, идеккейлиг ажилдап чораан Севилбаа Чимитович Монгуш, Санчыжап Монгуш ышкаш каяа-даа өөренимзэн хирезинде төрүмелинден тудуг инженерлери турган. Монгуш Севилбаа кандыг-даа бажыңның (школаның, уруглар садының, чуртталга бажыңнарының, контораның) таваан салдырып, ону тудуштуруп каарга, оң өрзүлдериң хемчээлдериң чырык, чылыг-биле хандырылганың, бедик, чавызы, тавааның дээрлигиниң тудуг-негелделеринге дүгжүрү бо үениң инженерлериниң кылдырган тудуундан шынар талазы-биле чыда калбайн турган. Ону чон кончуг хүндүлээр, тудуг талазы-биле билдинмес чүүлдерни чүгле оон айтырар турган. Оң адын безин дорт адавас, ону чүгле Улуг-Бызаң деп адаар чораан. Тывалар шаандан тура улуг улустуң адын дорт адавас, оларны ойзу адаар чаңчылдыг. Бо удаа Улуг-Бызаң деп ону чүгле улуг кижини дээр ойзу адаан ат эвес, а харын оң тудуг талазы-биле хейнү кылган улуг тудугчу деп чүвени бадыткаан ат деп санаар мен». Мынчаар бижээнин номчааш, ачамның дугайында оң ажил-ижинге кончуг улуг үнелел деп өөрдүм.

Адам-ием бистерни эртем-билиг чедирип, амыдырал-чуртталганың улуг оруунче кирип каан: улуг акым Валерий Севилбааевич Шарави — журналист, чогаалчы; улуг угбам Раиса Севилбааевна Симчит — дээди эртемниг, библиотека, культура ажилдакчызы; мен Чигир-оол Севилбааевна Конгар башкы эртемниг; думаларым Щорс Севилбааевич Монгуш агроном эртемниг; Владимир Севилбааевич Монгуш тудуг-жумергежилдиг. Олар шупту эртем-билиниң аайы-биле эки, шаңнал-макталдыг ажилдап чорааннар.

Чигир-оол КОНГАР, ТР-нің алдарлыг ажилдакчызы.

Э.ЛИФАНОВА УДУРТУР

Бо чылдың май 30-де зылга Россияның Журналисттер эвилелиниң Тыва регион салбырының ээлчег чок ференциязы болган.

Аңаа 46 делегат кириш. Олар ажык бадылашкын, ле регионнуң Журналист эвилелиниң даргазын, реви комиссиязын, баштаар чер кежигүннерин соңгаан. Чылганнарның хей кезин бадылаашкыны-биле журналист, Россияның Хей-ни палатазының кежигүнү Эльра Лифанова Тываның Журналисттер эвилелин удуртурган.

Журналисттер эвилели моон мурнунда турган даргазы документтерни дамчар пайн, республикадан дикаар үнүп чоруй бар. Эльвира Лифанова дарга хүлээлгезин түр күлзүсүдиг, гаш, организацияның документтерин, таңмазын, а санын, бүртүктөкениниң дуйында херечилелин болгаш гула өске-даа документтер, катап тургускан.

Чаа соңгуткан даргазы коллегалары изиг байыр чедирген болгаш республикада «дөрткү эрге-чагырганы ажилдакчыларының чогаалчы өзүлдизиниң талазы-биле ажылынга чаа-чаа чедишкери күлзүсүн.

Тыва журналистиканын хоочуну, чурук тырттырар талазы-биле сурагылыг маст Владимир Никандрович Саныхка Россияның Журналист эвилелиниң «Профессионал инициатива» мурнун ачы-хавыязы дээр» хүндүлдемдээр тывыскаан.

Бистиң кор

Өлүп хораар

Чорук чавырылган

РФ-тиң Кадык камгаламызының баштыгы Вероника Скворцова 2015 чылда өлүп хораар чоруктуң элзэ чавызааны демдеглеттинге беш регионнуң санынга Тываны адаан.

«Ол чүүл душ болган таварылга эвес, а регионнарда кадык камгалал системаның деңзигүүрүн тутканыңдан өскерилген көскү, шынарлы базым-дыр» — деп, Россияның МИЧ-ке интервьюзуңга сайыт тайылбырлаан.

2015 чылдың эгезинде өлүп хораар чоруктуң таарымча чон сан-түңнээшкыннериниң ужуң ол нарын айтырыгы сайыт журналисттер-биле ужуражылгазынга көдүргөн. РФ-тин 7 регионунда өлүп чорук ниити Россия деңнелинден элзэн утаткан болган.

«Комплекстиг хыналда кылып, ол регионнарже үнөр ужурга таварышкан бис. Көргөш чүүлдеривис бисти шыңгыс кайгаткан, чүге дизе 1,5 муң янзы-бүрү үрзэшкыннери тоң дараткан бис, олар езугаа 7 миллион ажыг торгаалды ол регионнарга онааган. Чугаа элзэн кезек медицина организацияларының ажил-чорудулганын соксадырының дугайында чоруп турар, медицина дузазын чедирериниң чурумун үрзэн частырылгар клиниканың протоколдарын чорутпайн, күлзүспейн турган» — деп, сайыт чугаалаан.

Сайыттың тодаратканы-биле, өлүп чоруктуң чавызааны Тывадан аңгыда, Москва, Рязанск областларында, Алтай Республикада, ол ышкаш Чукотка автономнуң округта демдеглеттинген.

ОЛЕГ СУВАКПИТ — УРУГЛАР ЧОГААЛЧЫЗЫ

Чогаалчы Олег Өдербеевич Сувакпит 1926 чылдың май 9-та Чөөн-Хемчик улуунун Чайлаг-Алаак музунун Баян-Дугай деп арат Өдербей Бызыы-Саяаның өг-бүлезинге дүттүнген. Бодунун бичии урууларын төрзөн делгемдеринге — Чаңгыс-Хадын, Баян-Дугай, Терек, Эзим-Адаа урууларынга, Ак-Хаяларнын, Дугу-Дагларнын, Кара-Баш-Кожаларнын чалым-ырга, оларнын чүрек сиңир бектеринге кадарчылап келген.

Алызындан салым-чаянныг таш, 9-10 харлыында-ла улуг урууларнын дузазы-биле латин үктү өөренип кирген. Саа-карандаш чок болганындан аш, хүлдеп каан калбак ыяшка аш сүвүртүп каан, хан дээшкиде чарты-биле бижип, санап ааш, чер карада элезинге азыракка, а кыжын харга бижип, чораш, сааладыр номчуп-саадаашкын чок санның дөртүн бодаптар, сөстөрнү кибиктер болу берген. 12-13 чылда хой кадарып чораш, ашынга кирген ырыларны аш, харын-даа боду база алаар чаа ыры сөстөрнү тыптарган. Чижээ, ооң архивинде дүгү одуруглар бар:

Малым кадарарда,
Уруларым таанда делгем,
Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.
Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.
Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.
Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.
Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

Чүдүр уду алырымда,
Иду баары таанда чылыг.

нын болгаш шүлүктөр чыны-дыларынын автору.

Бистер О. Сувакпитти колдуу-ла уруглар чогаалчызы деп бил-бир бис. Ол уругларга «Бичии өңүктөрүмге», «Харым каш-тыр?», «Тывынгыр оол», «Чада-Ашак», «Хуулгаазын кажыкта-рым», «Дөстүмүстөр» деп ном-нарны чырыкче үндүргүзгөн. Ол ышкаш уругларга бижзэн бүгү-ле чыныдыларынын ийиги кезээ уругларга бижзэн шүлүктери-биле долдунган. Ооң-биле чер-гелештир тыва уруглар садта-рынга үш номчулга номнарын Б.Монгуш-биле үндүргөн.

О.Сувакпиттин тускай эртеми — журналист, а литература тала-зы-биле мергежили — шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу, артист. Ол Чадаананың 7 чыл школа-зын, Кызылдың театр студия-зын, ВЛКСМ ТК-нын чанында комсомолдун Төп школазын, СЭКП ТК-нын чанында партияның бот-өөредилгелиг дээди школа-зын болгаш Москвада М.Горький аттыг литература институтунун чанында литератураның ийи чыл хуусаалыг дээди курстарын дооскан.

1996 чылдың май айда ынак чогаалчы Олег Өдербеевич Сувакпит-биле ужурашып, чу-гаалажыр аргалыг болган мен. Хөйүн көргөн, хөйүн билген чогаалчының амыдыралын улам ханызы-биле билип алыры-биле ооң чогаалчы болганынга чүү чүве, кым улуг салдарны чедир-генин айтырамынга, ол бодан-майн-даа, мынча дээр болду:

«Ачам — тоолчу, тывызыкчы, ыраажы, аңчы кижиги. Чайның узун хуннеринде, кыштың төнмөс-батпас кезээлеринде ажы-төлү бисти өг сыңмас кылдыр хой-гаштырып чыттыргаш, тоолдап эгелээр. Чеже тоол ытпаан, чеже тывызык салбаан дээр. Чамдык узуннары уттундуруп калган-дыр.

Ачамның улусчу чогаалчы болганы мээң чогаалчы болуп хевирлеттинеримге эң улуг салдар-ны чедирген. Ол ышкаш төрзөн черимниң төктүп чыдар кат-чимизи, карак четпес ховулары, эзир четпес бедиктери, арга-эзим

сыңмас аң-меңи, куш-кымыскаа, челээштелдир чаттылып чыдар чечек-чимизи, дамырак кара суглары — чогаалдарымның өңнери, хайгааралдарымның баа-жылары, ынакшылымның чалбы-рааштары, сагыш-сеткилимниң хөөннери болуп келгени бузуп четпес үүжөм ол дийин».

Олег Өдербеевич «Тываның аныяктары» солунга журналист-ажылын килдис эргелекчизинден эгелзэн. Ооң сөөлүндө редак-торлап-даа турган. Ол ышкаш «Сылдысчыгаш» солунун редакторунга, «Шынга», радиокомитетке, СЭКП Тыва обкомунга ин-структорлап ажилдап, Тываның Чогаалчылар эвилелинин дар-газынга ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн соонда, баштаар черге даргалап, кон-сультантылап, «Улуг-Хем» аль-манагынга редакторлап турган. Ынчангаш ооң ажил-чорудулгазы аныяк авторларны дилеп тывар, оларга дузалаар болгаш деп-шидери-биле бүрүн холбашып келген. Ол баштайгы үезинде ат-сурагыг апарган чогаалчылар болгаш шүлүкчүлери, чижээ, Кы-зыл-Эник Кудажыны, Екатерина Танованы, Өлчей-оол Монгушту, Монгуш Доржуну, Экер-оол Ке-чил-оолду, Салчак Молдурганы, Владимир Серен-оолду, Игорь Иргитти, Кара-оол Натлий-оолду, Көжелдей Монгушту, Зоя Дон-гакты, Лидия Ондарны болгаш өскелерни-даа деткип, болур-чо-гуур дузаны чедирип чораанын олар чылы-биле чоргаарланып чугаалаар чорааннар.

Чүгле чогаалчы эвес, а бүгү талазы-биле белеткелдиг кижиги боорунга кымнар деткимче бе-рип чорааны деп айтырымга ол мынчаар харыылаан: «Бо-ла чорааш, чогаалчы болгаш кижиги болуп хевирлеттинерим-ге ажалын чандырып шыдава-зым ачы-дузаны чедиргенерге башкылар: Ондар Чылбакты, Тарас Дары-Сүрүнү, Алексей Белек-Байыры, Ооржак Хойла-кааны, Хомушку Алдын-оолду, чогаалчылар: А.Пальмбахты, С.Пюрбюну, М.Идам-Сюрюну, О.Саган-оолду, С.Токаны, комсо-

молажылдакчылары: С.Серенни, М.Мөндүмени, Ю.Юмбууну, ком-позитор, хормейстер С.Булатовту, ССРЭ-ниң Улустун артизи В.Оскал-оолду, совет чогаалчы-лар: Л.Ошанини, А.Жаровту, А.Межировту, профессорлар: филология эртемнеринин док-тору С.Машинскийни, эконо-мика эртемнеринин доктору М.Ишутинни, академиктер: С.Ры-баковту, А.Акимовту чылы-биле сактып, чоргаарал-биле адап, чурттап, ажилдап чор мен».

Уруглар чогаалчының дугайында сонугаарымга: «Ол дээр-мээң амыдыралымның чарылбас кезээ, тынар агаарым, сагыш-сеткилимниң кара чаңгыс чемижи ышкажыл. Уруглар амыдыра-лы мени үргүлчү сонугаардыр, сагыш-сеткилимни оттуруптар кандыг-ла-бир чүүлү бижирин-че албадай бээр. Ооң түңнелинде баштайгы шүлүүм «Хаважыгаш» 1946 чылда төрүттүнген:

Чайып-ойнап кымчыланар
Чаңгыс илиг кудуруктуг,
Давып-самнап тенектенер
Дагыр-мыгыр даваннарлыг,
Карыш четпес узун дурттуг
Хаважыгаш
чоруп-ла тур оо...».

ТР-ниң культуразының ал-дарлыг ажилдакчызы, ТР-ниң күрүнө шаңналының лауреады Олег Өдербеевич назы-хари улгаткыже шудургу ажилдап, сарыг шажынның бажы көдүрлүп, бурун тыва өгбелерниң чаагай чаңчылдарының катап эгитти-нип, ону амгы салгалга катап өөредип эгелей бергенде, уруглар чогаалчыларының мурнунда салдыг сорулгаларны деткип, аңаа өөрүп чораан. Ооң карак-тарында оттар кыптыгып, мын-чаар чугаазын уламчылаанын сактып ор мен: «Удавас шүлүк чогаалдарымның чыындызы чырыкче үнер. Ам ону респу-блика типографиясында өрүп турар. Ону келир чылын мээң 70 харлаарым-биле холбаштыр үндүрүп турар. Ол ышкаш бурун тываларның сагып чораан дагыл-галарын чыып, тускай ном кыл-дыр белеткээш, Республиканың башкылар билии бедидер ин-

ститудунга «Дагылгалар» ат-тыг чыындыны белекке сөңнээр мен. Ында «Оваа», «От», «Буга бажы», «Хам дыт» дагырының сценарийлери киргилзэн. Оон ыңай келир чылын тоожулар, чечен чугаалар, шоодуглар, ду-заашкыннар чыындызын кылып доозар мен. Ооң-биле чергелеш-тир аңчының, арт ажарының, дүк кагарының, час дүжериң, тараа чажарының алгыштарын чыып, ном кылдыр үндүрерин белеткеп турар мен, бо-ла-дыр».

Чогаалчының чөпшээрели-биле ооң бажыңда архивин көөр аргалыг болган мен. Ном-саңында-даа, шкаф иштинде-даа делгеттинген номнарда болгаш тускай папкаларда, ча-гаалдарда парлаттынган кан-дыг чогаалчыларның болгаш шүлүкчүлериң автографтары, чагаалары, үнелелдери, байыр чедиришкени чок дээр!

Б.Полевой, А.Кешев, С.Сар-таков, Ю.Бондарев, Г.Марков, С.Михалков, Р.Гамзатов, С.Бе-руздин, Д.Кугультинов, И.Да-нилов, Л.Попов, А.Жаров, Ю.Шестаков, Н.Шундин дээш, чоруп-ла каар....

Хөй-хөй кылын папкаларда аныяк чогаалчыларның чыын-дыларын болгаш шүлүктөрүн сайгарганының бижимелдери мырыңай эндерик. Ол чорук чогаалчының тыва литера-тураның, эң ылаңгыя уруглар чогаалының хөгжүлдэи, аныяк авторларның хережизиниң бе-диди дээш кайы хире сагыш салып чорааны көскүзү-биле билдинип кээр.

Чогаалын сайгарткан кижиги-ле Олег Өдербеевичке сагыш-сеткилин ханызындан өөрүп четтиргенин, чогаалының эскит-терин шын айытканы дээш база уруглар чогаалының хыын тып ча-дап чоруурун ажы-биле билин-ген болгулаары — ооң ат-алдары аныяк авторларның аразында бедик чораанын эскерери белен.

Руслана СҮРҮНЧАП,
Чөөн-Хемчик кожунунун
Теве-Хая ортумаа школазының
тыва дыл башкызы.

Чаштар-биле ынак ажылым

Иш кижини хевирлээр —
ис айның, чылдың херээ
ол хөй-ле байдалдардан
стунар, кызымак чорук-
аан-медерелди негээр,
ылдарда чоруттунуп ке-
үн бүрүнүн карак кызыл
ы. Ындыг херекке бүгү
тын, чүрзэн, ишти-хөңнүн
кижилерге кижизидикчи
ларны хамаарыштырып
н.
нзиг чашты хүлээп ап,
ың кижиги бүрүзүнүн аажы-
и, мөзү-шынарын, кичээл-
канчаар шигээдип алы-
өг-бүлөгө канчаар кижиги-
генин хайгаарап, оларны
леп, ажит-чажыт чокка чу-
кып тургаш, билип алыр.
ил бурунгаар кижизидикчи
ының мергежилин чедип алы-
амгы үеге чедир чымыштыг,
ажылды кылып чоруурумга
рланып чор мен.

Уруглар садын хуулгаазын,
элдептиг, чаптанчыг үннерин
чурту деп болур. Оранчок ырак-
тан-на чаштарның шулурашкан,
хоюг үннери дыңналып кээр.
Шулурткайндыр агып чыдар да-
мырак сугларга демейлешкек,
тоолзуг үннер мени ала-чай-
гаар хаара тыртып, сагыш-сет-
килимни өөрүшкү, аас-кежик,
хүлүмзүрүг долуп, чалгынналды-
рып, чүглендире бээр. Чаштарга
бүргедип, оларның чаптанчыг
чугааларын, аажы-чаңын хай-
гаарап ажилдап чорууру — мээң
улуг сеткил ханыышкын.

Кижизидикчи башкы үе-
шагның сайзыралындан чыда
калбайн, үе-биле деңге басып
чоруур. Төрзөн Тывавыстың,
улуг, делгем чуртувус Россияның
салгалын быжыг билиглерге
өөредип, төлөптиг аажы-чаңга
кижизидери дээр, улуг хары-
салга болгаш хүндүткел.

Уругларның куш-дамыр, угаан-
бодал, мөзү-шынар, эстетиктиг
кижизидилгезин оларның назы-
харының болгаш аажы-чаңының
тускайлаң онзагайының аайы-
биле тургузуп, углап ажилдаары
ажыктыг. Уругларның бүгү тала-
биле өзериңе болгаш шилит-
тинген программаның өөредилге-
кижизидилгелиг сорулгаларын
чугула чүүл — уруглар сады биле
өг-бүлениң аразында быжыг ха-
рылзаа, чаңгыс аай эп-сеткил. Ки-
жизидикчи башкы ада-иелерниң
«көрүнчүү», өг-бүлөгө сүмелекчи
болур.

Хүн бүрүдө чаштар-биле
ажылдааш, төккен дерим халас
барбазын дээш, уругларга не-
мелде өөредилгени чорудуп,
куш-культура, ыры-хөгжүм, пси-
холог башкылар-биле сырый
харылзааны чорудуп турар мен.
Мээң башкы ажылымга бурунгаар

көрүжүм — уругларны чажындан
эгелеп бодунун бодалдарын
шын чугаалап билиринге, туруш-
туг кылдыр кижизидери.

Уруглар садтарынга 10 ажыг
чыл ишти ажилдап келгеш эскер-
геним башкы кижиги уруглардан
хөйүн өөренип билип алыр-
дыр. Уругларның холдан кылган
ажылдары, чураан чуруктары
оларның иштиги делегейинде
сагыш-сеткилин херечизи бо-
лурун улуг сонугаал-биле хай-
гаарап чоруур мен. Кажан уруг
өөрүп азы муңгарап турган болза,
ол ооң чураан чуруктарындан,
кылган ажилдарындан илереп
кээр. Уруг муңгарап турган болза,
чураан койгунчугажы муңгаргай
болур дээн чикетиг...

Школа назыны четпзэн уруг-
лар албан черлериниң кижизи-
дикчи башкызы чаштарның эр-
темнер делгеминиң эге билиниң
хевирлекчизи, шевирлекчизи

болганда, чыл санында бодунун
билиг-мергежилин бедидип, се-
минарларже, курстарже барып,
интернет четкилер-биле ажил-
даары чугула. Үениң негелдези-
биле уруглар албан черлеринге
өөредилгениң көргүзүг материал-
дары, бүгү-ле шынарлыг болгаш
херектиг чүүлдер чаштарга шупту
турзун деп күзеп чоруур мен.

Кижизидикчи башкының
амыр-дыш чок ажылын кандыг-
ла-бир тоол ораныга демейлеп
болур. Мээң хүн бүрүдө кылып
чоруур ажылымның үре-түннели
төрзөн черимге, ажилдап турар
коллективимге, бичии-даа болза,
дуза болзун деп бодап, ажылым-
ны, чаштарымны йөрзеп, мөгейип
чоруур мен.

Чинчи МОНГУШ,
«Хүнчүгеш» уруглар сады-
ның кижизидикчи башкызы.

Хандагайты суур.

КЫЙГЫРЫГ

Хүндүлүг ажил берикчилери!

2015 чылдың май 15-те социал кады ажил-дажылганың талалары — Тыва Республиканың Чаззаа, «Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкыны болгаш Тыва Республикада ажил берикчилериниң каттыжышкыны Тыва Республикага эң биче ажил төлевириниң дугайында регион дугуржулгазынга (моон ыңай—Дугуржулга дээр) ат салган.

Дугуржулга езугаар 2015 чылдың январь 1-ден эгелеп бюджет организацияларының ажилдакчыларының эң биче ажил төлевирин айда 5965 рубльге болгаш бюджеттен дашкаар адырның ажилдакчыларында айда 6100 рубль кылдыр доктаадып тургускан.

Ол дээрже ажил үезиниң долу үезин ажилдаан (күш-ажылчы хүлээлгелерин күүсеткен) ажилдакчыларның ажил төлевириниң эң биче ажил төлевириниң айыттыганын хемчээлинден куду болбазы-дыр.

Тыва Республикага эң биче ажил төлевириниң дугайында регион дугуржулгазы

Тыва Республикага социал-күш-ажыл харылзааларын башкаарының талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының төлээлери «Тыва Республикада профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкыны, Тыва Республиканың ажил берикчилериниң республика каттыжышкыны, Тыва Республиканың Чаззаа, моон соңгаар талалар деп адаар, Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзин, 2000 чылдың июнь 19-та «Күш-ажыл төлевириниң эң биче хемчээлиниң дугайында» Федералдыг хоойлуну удуртулга болдурган, чурттакчы чоннуң орулгаларын болгаш амыдыралының шынарын бедидер сорулга-биле база социал-экономика тиг байдалдарны барымдаалааш, дараазында чүүлдерниң дугайында бо регион дугуржулгазын (моон ыңай—дугуржулга дээр) чарган:

1. 2015 чылдың январь 1-ден Тыва Республиканың девискээринге эң биче ажил төлевирин доктаадыры болза:

— экономиканың бюджет секторунуң ажилдакчыларында, а ол ышкаш хөй-ниити ажилдарга киржип турар ажилдакчыларга азы ажил берикчизи биле чонну ажилга хаара тудар органның аразында чарган керээ езугаар түр ажилдап турарларга айда 5965 рубль түңгө;

— экономиканың бюджеттен дашкаар секторунуң ажилдакчыларында айда 6100 рубль түңгө.

2. Тыва Республикага бо дугуржулганың 1 пунктузунда доктаадып тургускан ажил төлевириниң эң биче хемчээлин хандыраы:

Тыва Республиканың бюджетинден акшаландырып турар организациялар—Тыва Республиканың бюджетиниң акша-хөреңгизиниң, бюджеттен дашкаар акша-хөреңгизиниң, а ол ышкаш орулга кириер өске ажил-чорудулгадан алдыгган акша-хөреңгизиниң күсели-биле;

муниципалдыг тургузулганың бюджеттеринден акшаландырып турар организациялар—түс чер бюджеттериниң акша-хөреңгизиниң, бюджеттен дашкаар акша-хөреңгизиниң, а ол ышкаш орулга кириер өске ажил-чорудулгадан алдыгган акша-хөреңгизиниң күсели-биле;

өске ажил берикчилери—боттарының акша-хөреңгизиниң күсели-биле.

3. Ажил берикчизи-биле күш-ажылчы харылзаалары, ол үениң дургузунда ажил шагының нормазын күүсеткен болгаш күш-ажылдың нормазын (күш-ажыл хүлээлгезин) долузу-биле күүсеткен ажилдакчының айда ажил төлевирин бо дугуржулганың 1 пунктузунда доктаадып тургускан ажил төлевириниң эң биче хемчээлинден куду болбас ужурулу.

4. Бо дугуржулганың 1 пунктузунда доктаадып тургускан ажил төлевириниң эң биче хемчээли күш-ажыл төлевирин оон-даа улгаттыраарында шаптык болбас.

5. Бо дугуржулганың күжү бүгү организацияларга—ажыл-чорудулганы Тыва Республиканың девискээринде боттандырып турар юридиктиг черлерге, юридиктиг черлер болбайн турар хуу сайгарлыкчыларга, федералдыг бюджеттен акшаландырып турар организациялардан аңгыда, хамааржыр.

6. Бо дугуржулгага өскерилгелерни болгаш немелделерни талаларның чаңгыс аай шийтпи-

ри-биле, социал-экономика тиг харылзааларны башкаарының талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының хуралдарында чугаалашкан соонда, кириер.

7. Тыва Республикага эң биче ажил төлевириниң дугайында дугуржулганың сөзүглелин болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлеткен органы—Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының удуртукчузунуң дугуржулгага каттыжышкыны дугайында ажил берикчизинге саналын «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар болгаш Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының болгаш «Тыва Республикада профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынының албан-езузуңуң сайтызынга аңаа ат салган соонда ийи неделя хуусаада кириер.

8. Дугуржулгага каттыжышкыны дугайында саналды албан-езузу-биле парлаан хүнден 30 календарь хүннериниң дургузунда аңаа каттыжышкыны дугайында чылдаганын ойталаарының дугайында чагаа кирбээн таварылгада бо дугуржулганы болгаш саналды «Тувинская правда» солунга албан-езузу-биле парлаан хүнден ол ажил берикчилеринге хамааржыр деп санаар болгаш олар ону ыяап күүседир ужурулу.

9. Ажил берикчилериниң чылдаганын бижимел ойталаашкынының хоолгазын бо дугуржулгага Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы кожар болгаш Тыва Республикада Күрүнениң күш-ажыл инспекциязынче чорудар.

10. Бо дугуржулганың күүселдезинге контролду ону чарган талалар, республиканың социал-күш-ажыл харылзааларын башкаарының талазы-биле үш талалыг комиссиязы, а ол ышкаш Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы боттандыраар.

11. Бо дугуржулганың негелделерин күүсетпейн турар ажил берикчилери азы оларның төлээлери Россия Федерациязының Административтиг чурум хажыдышкынының дугайында кодекзин езугаар харысалгага онаажыр.

12. Бо дугуржулга 2015 чылдың январь 1-ден күштүг болуп кирер болгаш Тыва Республикага эң биче ажил төлевириниң дугайында чаа регион дугуржулгазын чарарында чедир күштүг болур.

13. Бо дугуржулганың дөрт хууга парлааш, атты салган, оларның кайызы-даа юридиктиг бир дөмей күштүг, талаларга бир-бир хууну тыпсыр, бир хууну дыңнадыг бүрүткелин боттандыраар Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызыга арттыраар.

Тыва Республиканың Чаззаандан—Тыва Республиканың Чаззааның Даргазының оралакчызы О.Д. НАТСАК;

«Тыва Республикада профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынында—«Тыва Республикада профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынының даргазы Л.О. БУРБУЧАП;

Тыва Республикада ажил берикчилериниң каттыжышкынында—«Кызылдың өөредилге-бүдүрүлгө чери» КХН-ниң директору Л.М. ДЖЕВАЛО.

«ПУТЬ К СЕБЕ» эмнелге-диагностика кабинеди
Тыва Республиканың хөй санныг чурттакчыларын
дилээ-биле эмчи КАРА-ТОННУГ АННА ОМНЕЕВН
улусту хүлээп алырын катап эгелээ

адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 137
(мурнунда «Оптика» садыы турган чер, Орус культура төв
артында)

ХУННУҢ-НЕ 09.00 шактан 18.00 шакка чедир хүлээп алы
Дыштаныр хүн — улуг-хүн. 8-923-550-7072, 8-923-543-2
телефоннар дамчыштыр баш удур бижидип алыр.

Электри энергиязының хүндүлүг ажилдакчылары!

2014 чылдың 11.28-те ТР-ниң Тарифтер талазы-биле албанының «2015 чылда чурттакчы чонга болгаш Тыва Р публикада «чурттакчы чон» категориязында деңнештир ажилдакчыларга электри энергиязы дээш төлевириниң тартерин доктаадып тургузарының дугайында» №78 доктаалга үндезилээш, силерге дыңнадырыс болза, 2015 чылдың июль 1-ден эгелээш электри энергиязының тарифтери өскерилгелер болур, ол мындыг:

1. Хоорай черлерде, кадыг одаар чүүл ажилдаар плиталыг азы (болгаш) доктааттыг чурум езугаар стационар плиталары-биле дериттинген бажыңнарда чурттап турар чон а ол ышкаш хоорай хевирниң суурларында чурттап турар херлекчилерге — кВт-шак дээш 2 руб. 93 көп.

2. Хоорай черлерде, доктааттыг чурум езугаар стационар плиталары-биле дериттинген бажыңнарда чурттап турар чонга, а ол ышкаш көдээ чонга—кВт-шак дээш 2 руб. 05 көп.

Немелде айтырылгар бар болза, дараазында телефоннар салып болур:

8(39422) 5-65-82, 5-60-87, 5-60-95 — Кызылдың чурттакчыларында;

8(39422) 5-65-25, 5-60-96, 5-60-97 — республиканың кожууннарының чурттакчыларында, а ол ышкаш «Тываэнергосбыт» ААН-ниң www.tuvaensb.ru албан-езузуңуң сайтызы.

Учет херекселдериниң көргүзүлгелерин «Тываэнергосбыт» ААН-че кириерин болгаш ажылгааны электри энергиязы дээш төлээрин улуу-биле дилеп тур бис.

«Тываэнергосбыт» ААН-ниң удуртулгазы

ИНВАЛИДТЕРГЕ (ИНВАЛИД УРУГЛАРГА) КОМПЕНСАЦИЯ ТӨЛЕВИРЛЕРИ

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының хамаатыларга дыңнадыры болза, 2008 чылдың Федераль 7-де Тыва Республиканың Чаззааның «Транспорт херекселдериниң бар инвалидтерге (ооң иштинде инвалид уругларга) медицина көргүзүлгелеринге дүүштүр телевизор кылырының азы оларның хоолу езугаар төлээлеринге транспорт херекселдериниң эзлерин хамааты харысалгазының ыяап-ла камгаладылга керээзин езугаар оларның камгаладылга шаңгалын төлевирин дуглаарының чурумунуң дугайында» № 50 доктаалында дүүштүр транспорт херекселдери бар инвалидтерге (ооң иштинде инвалид уругларга) медицина көргүзүлгелеринге дүүштүр телевизор кылырының азы оларның хоойлу езугаар төлээлеринге транспорт херекселдериниң эзлериниң хамааты харысалгазының ыяап-ла камгаладылга керээзин езугаар оларның камгаладылга шаңгалын төлевирин дуглаарында төлевирлерни кылыр.

Тодаргай тайылбырны Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35 де бажыңдан азы 2-14-92 телефон дамчыштыр ап болур.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Чойгал Орлан Советовича о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства, общей площадью 25001,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Бай-Тал, урочище Холь-Аксы.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 208.

Главный специалист отдела экономического развития и земельно-имущественным отношениям администрации Бай-Тайгинского кожууна Чошак К.Д.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар
А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити
амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдиз — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6019. Номерни парлапгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырында хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республи-
ка талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүк-
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны-
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа факты-
лары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.